

*Нечаяк Л. Г.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри фундаментальних та гуманітарних дисциплін
Київського кооперативного інституту бізнесу і права*

ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ПОВІСТЯХ Б. ГРІНЧЕНКА

Анотація. У статті проаналізовано проблему становлення української інтелігенції в оповіданнях Б. Грінченка «Сонячний промінь» і «На розпутті» та розгортання національних питань в оповіданнях Б. Грінченка, які тісно пов'язані з поняттями «свобода вибору» і «відповідальність». Українська інтелігенція була непересічним набутком історико-літературного процесу видатного історичного та літературного процесу наприкінці ХІХ ст. Міра інтелекту інтелігента у творах Б. Грінченка визначається у контексті як ступінь моральної і національної людської духовності. Через зіставлення корпусу текстів, що переплетені в єдине ціле спільністю «прилеглих» мотивів, образів, інтонацій, окреслено теоретико-методологічний інструментарій дослідження, який сприяє відтворенню адекватної картини розвитку української літератури другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: інтелігенція, друга половина ХІХ ст., повість, Б. Грінченко.

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ ст. в історії української літератури позначена не лише інтенсифікацією творчих пошуків щодо відображення й осмислення кризових суспільно-історичних процесів, формування нової стилістики, оповідної техніки, нових характерів і нового типу наратора, а й початком розробки філософії української національної ідеї, що «знаменує настання нового етапу в історії становлення національної філософської культури. В колі проблем, до осмислення яких звертається філософська рефлексія, як самостійна стверджується тема нації, її специфіки, що визначає місце й покликання українського народу в загальнолюдському єднанні» [1, с. 136]. Непересічну роль у цьому процесі відіграє творчість Бориса Грінченка.

Предметом щонайпильнішої мистецької «анатомії» в ряді творів письменника (оповіданнях «Зустріч» (1892 р.), «Байда» (1892 р.), «Як я вмер» (1901 р.), «Сам собі пан» (1906 р.), повістях «Сонячний промінь» (1890 р.), «На розпутті» (1891 р.) тощо) стане проблема української інтелігенції ХІХ ст. на шляху становлення української нації модерного типу, її ролі в історії. Ці твори у формі ледь не «екзистенційного розпачу» якнайповніше відображають потребу провідної в суспільному вимірі верстви – національної еліти.

Метою статті є дослідження одного з магістральних понять творчості Б. Грінченка – поняття «інтелігенція» – як елемента авторської ідейно-художньої системи. Реалізація цього надзавдання передбачає зіставлення корпусу текстів, що переплетені в єдине ціле спільністю «прилеглих» мотивів, образів, інтонацій. Такий підхід дає змогу виявити те, що випадає з поля зору при «дискретному» читанні, робить крок до розробки теоретико-методологічного інструментарію дослідження означеної проблематики, що й зумовлює актуальність заявленої теми.

Виклад основного матеріалу. Сучасник Б. Грінченка А. Кримський писав йому: «повість – то і єсть Ваш властивий «фах» <...> в повісті Ви робите суцільне враження» [4, с. 358]. Першу повість Б. Грінченка «Сонячний промінь» було написано в селі Олексіївка Катеринославської губернії, де письменник учителював. Він хотів увести твір до другого тому своїх «Писань» (1905 р.), хоча й мав сумнів щодо цензурного дозволу на публікацію (це засвідчує лист до матері від 12 грудня 1890 р.). Петербурзький цензурний комітет справді заборонив твір, як і оповідання «Непокірний», і заборона ця тривала впродовж тривалого часу. Причиною таких відмов, очевидно, якраз і є те, що у творі автор звертається до художнього моделювання образу української інтелігенції, окреслює коло питань, пов'язаних із засадами її буття.

Центральний персонаж твору – молодий народолюбець Марко Кравченко – через ряд життєвих колізій доходить висновку, що «Української інтелігенції нема, існують тільки українські інтелігенти. Кожен з них виробляв свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиему впливові, а загального цілоградського тону, впливу не було й нема. Тому кожен і різнить поглядами з іншими» [2, с. 398]. Акцент на особистісному вимірі феномена інтелігенції дає змогу припустити, що адекватним методологічним підґрунтям його аналізу в контексті творчості Б. Грінченка може слугувати твердження Мераба Мамардашвілі, який вважав, що інтелігенція завжди має ту прогресивну частину, яка «усвідомлювала себе (і часто реально виступала) як носій всієї загальної совісті суспільства, як його «всезагальна чуттєвість», у якій сходяться всі ниті відчуття та критичної самосвідомості окремих частин суспільного організму, полишеного без неї голосу та слуху» [5, с. 286].

Так, образ Марка Кравченка є яскравою ілюстрацією до тези про роль інтелігенції в житті народу – відчувати, вловлювати правду, сповідувати її своїм життям і проповідувати серед людей. Заглиблюючись у психологію героя, розкриваючи найтонші порухи його душі, письменник творить образ внутрішньо вільної людини – коли її духовні пошуки призводять до незалежності від контексту життєвих подій і визначають духовність як фундаментальний принцип собототожності та гідності, що є альтернативою будь-якому суспільно-політичному знецінюванню особистості. Можливо, саме тому автор підкреслює походження свого героя (батько – чоботар-п'яниця, що понад усе намагається забезпечити синові належну освіту), наголошуючи на тому, що внутрішня інтелігентність, аристократизм духу – риси не вроджені, а придбані перманентною роботою людини над собою: «Досі це була просто наука, а тепер це вже освіта, що не дає людині робитися такою, як його батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепер

почав любити все – і цікаве й нецікаве, бо воно веде до кращого життя <...>. Марко закохався в освіті і почав бачити в її усю мету свого життя» [2, с. 324–325].

Авторська нарація стосовно життєвої долі центрального персонажа у творі спричиняє особливу екзистенційну напруженість, що виходить за межі науково-раціонального мислення й предметного світу діяльності, актуалізуючи внутрішній зміст поняття інтелігенції, її «інтимну сутність», людський вимір. Таким чином, речі, учинки, думки починають утілювати життєвий час людини, опредмечувати траєкторію її біографії як сенсонаповнення життя.

Активне розгортання подієвої канви твору розпочинається тоді, коли студент останнього курсу історико-філологічного факультету Марко Кравченко одержує запрошення від поміщика Городинського працювати влітку репетитором його сина. Марко вирушає у степове шахтарське село, щоб здійснити мрію, якій вирішив присвятити життя: зблизитися з народом, просвітити його, стати йому корисним. Так мала реалізуватися одна з кардинальних ідей Б. Грінченка – зближення інтелігенції з народом, їхнє гармонійне поєднання та взаємодія.

Така концепція еліти, що унаслідок, сказати б, певної суспільної ініціації (із усією атрибутикою цього поняття: відмова від привілеїв, випробування з подальшим – ледь не сакральним – долученням до такої ідеальної спільноти) здобуває право бути речником народних ідеалів, досить типова для XIX ст.: хронологічно починаючи з романів І. Нечуя-Левицького («Хмари», «Над Чорним морем»), повістей Панаса Мирного («Лихі люди») й О. Кониського («Семен Жук і його родичі», «Юрій Горовенко»), оповідання Олени Пчілки «Товаришки», драми М. Кропивницького «Доки сонце зійде – роса очі виїсть», п'єси «Не судилося» М. Старицького та низки інших творів, література, з одного боку, виводить цілу галерею персонажів, «нових людей», для яких характерне відчуття обов'язку перед народом, а з іншого, – закріплює живу культурну тожсамість (внутрішню свободу) української інтелігенції того часу (позначену «побожним ставленням до переказу й звичаю» та «рештками релігії серця») [7, с. 72].

Динаміка розгортання поняття інтелігенції в «Сонячному промені» підсилюється якраз внутрішньою неоднорідністю: поза вказаним вище об'єднувачим моментом символізації органічно-культуротворчої енергії в селянському, «мужицькому» побуті повість репрезентує і суперечність такого погляду: у селі Марка Кравченка прикро вражає все: нечепурний вигляд хат, сірі або руді тини, відсутність зелені («Руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця – і ні гілочки зеленої, що закрасила б, звеселила б усю!» [2, с. 333]), низька загальна культура мешканців цієї слободи, повна байдужість їх до таких дрібниць, як естетичне враження або звичайний затишок, – відсутність традицій краси. Прикрі зорові враження персонажа підсилюються слуховими. Брутальні, безглузді пісні, нав'язні чужоземною культурною традицією, нав'юють Маркові невтішно-іронічний висновок: «Ось вона – сьогочасна народна поезія», – гірко подумав Марко і пішов далі» [2, с. 333]. У листі до друга й однодумця Семена Лісовського персонаж, описуючи все побачене, зізнається: «Я зовсім не того сподівався. Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб – нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув «Істрахтира в погрібок», замість щиро народної мови – ламану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І цей шинок, і ця розмова парубків про

дівчат, і ці дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно!..» [2, с. 337].

Подальше розгортання цього сюжетного мотиву реалізується через знайомство юнака з родиною Городинських. Холодом і навіть ворожістю, в основі яких лежить зневага до найманого вчителя – інтелігента «з простих», віє від напіваристократичної родини Городинських, особливо матері й старшого сина – петербурзького чиновника-кар'єриста. Із плином часу Марко Кравченко таки знаходить «дорогу» до селян, провадячи активну просвітницьку діяльність. Не приховує він своїх поглядів і перед панами, серед яких є запеклі шовіністи й українофоби на кшталт Голубова чи Городинського-молодшого, викликаючи їхній гнів. Проте Марко зберігає духовну незалежність, яка «структурами» подібного типу завжди розглядається як небезпечна для них позиція.

Такий різновид внутрішнього протесту – постулювання ціннісної сфери духовності, що є альтернативою ідеології «гвинтиків» державної машини, системи панування посередньої більшості над особистістю й талантом, – ще одна характерна риса художнього моделювання поняття українського інтелігента у творчості Б. Грінченка: «Українофіли, чи – ліпше сказати, – українці, свідомі свого «я» <...> Вони розуміють, що освіта народних мас може бути тільки на національному ґрунті, і що національний індивідуум так саме вимагає собі змоги виявляти своє «я», свій духовний зміст, як і кожний інший. Через те вони й дбають, щоб українські маси освічувались рідною їм мовою, а українська народність щоб придбала змогу виявляти своє «я» [2, с. 340–341].

Отже, персонаж окреслений письменником через такі характеристики, як рішучість, стійкість, прямота у висловленні своїх поглядів і наполегливість у діях. Цей образ утілює думку про те, що людина при зброї принципово відрізняється від слухняного раба, який вгадує чужу волю.

У цитованих словах «націонал-народолюбця» Марка Кравченка є і політична, і практична його програма, що є насамперед програмою самого автора. Проте Грінченкове акцентування на легальній праці серед народу, наголошенні першорядної потреби в просвіті не раз викликало критичну оцінку. У цьому, наприклад, М. Драгоманов убачав «наївність» на зразок наївності «певного сорту московських філософів, як от І. Аксаков та Л. Толстой» [3, с. 72]. І все ж ці заклики, як стверджує А. Погрібний [6; с. 5–30], були зумовлені реальним становищем тогочасного українського села. Народ не міг піднятися до усвідомлення свого справжнього економічного й політичного становища, проїнятися національною самосвідомістю. Починати треба було з малого – елементарної просвіти, і кожен щирий діяч на народній ниві це добре розумів. Проте навіть найлегальніші, найпростіші кроки в цьому напрямі викликали, як це виразно показує Б. Грінченко, шалений супротив. Ледь почавши свою культурницьку працю, змушений виїхати з села Марко Кравченко, проте наслідки його діяльності все ж помітні. Селяни під його впливом учаться дещо по-іншому дивитися на інтелігенцію, не бачити в ній лише одвічних ворогів – панів «у сурдутах», а прагнення знань, прищеплюється молодому поколінню (сільський учень Корній); поступово проїнявшись Марковими ідеями, його покохала Катерина Городинська. Покинувши дім батьків, відмовившись від багатого нареченого Голубова, вона їде вчителювати на село.

Таким чином, незважаючи на трагічний фінал, у творі стверджено думку про те, що духовність, з одного боку, перед-

бачає полісистемність цілей як альтернативу будь-якій фанатичній абсолютизації мети (нещасливе те суспільство, яке має потребу в героях), а з іншого – життя вимагає підтвердження правил честі, воно існує в динамічному протистоянні та боротьбі. Саме в синтезі цих позицій, розумному співвідношенні їх складових елементів і полягає передумова становлення сильної, повнокровної національної інтелігенції: «Чи не в цьому ж і мета людського життя – бути людям сонячним променем і робити їх щасливими?..» [2, с. 445].

Отже, уже перша повість Б. Грінченка з життя української інтелігенції стала непересічним набутком історико-літературного процесу другої половини XIX ст. Вагома суспільна проблематика, широке коло героїв, які представляють різні верстви міста і села, яскраві ліричні й драматичні сцени, сильний дискусійно-публіцистичний струмінь, поліваріантність розгортання проблеми української інтелігенції роблять твір цікавим свідченням доби як в ідейному, так і в художньому планах.

Однак письменник відчував, що «тип позитивний українського інтелігента ще й не виробився до пуття» [6, с. 22], ймовірно, тому у наступній повісті «На розпутьті» окреслив подальші вектори розвитку цієї проблематики. Якщо назва першої повісті – «Сонячний промінь» – символізує світло знань, то назва другої – загальне суспільне становище, зокрема становище української освіченої верстви, якому письменник у цьому творі приділяє основну увагу: «Подивись навкруги, подивись на нашу інтелігенцію! – каже один із персонажів твору. – Всі ми на розпутьті!».

Головними героями повісті є два молоді інтелігенти, які під час навчання в університеті мріють про активну роботу для народу, а потім стають сільськими господарями, – Демид Гайденко та Гордій Раденко. Поряд із ними – люди різних переконань, різних настроїв. «Твір Б. Грінченка, – зазначає А. Погрібний, – перша в українській прозі спроба показати різноманіття шляхів, якими йшла (чи сподівалася їти) тогочасна українська інтелігенція. Схарактеризовано тут різні напрямки, погляди, уявлення, відтворено, сказати б, болісний процес пошуків в освічених колах суспільної перспективи <...> Бачимо молодь, як от Квітковський, що захоплюється толстовством; знайомимося з прибічниками терористичних дій на взір Пачинського; зустрічаємо «всеросійських патріотів» на кшталт Давиденка, що починає з порад дочасно «сховатися з своїм українофільством», аби не відштовхувати від себе «ліберальні елементи» в Росії, а закінчує відвертим ренегатством – публічною підтримкою урядових дій. Представлені, нарешті, й такі інтелігенти, як Келешинський, впевнені, що у ставленні до життя слід керуватися одним – узяти від нього якомога більше насолод» [2, с. 18–19].

Головні персонажі повісті – культурники з досить поміркованою і, як їм здається, цілком реальною програмою: «ближче зійтися з народом», «розв'язати йому очі». Цього деякою мірою досягає Гайденко: засновує на селі школу, успішно лікує (закінчив медичний факультет університету), ущерть заповнює своє життя фізичною працею (оре, столярує, молотить, робить іншу господарську роботу). Інша специфіка характеру в Раденка. Син дрібного шляхтича, він не здатен долати життєві труднощі, із юнацьких років полюбляв, щоб ним захоплювалися, корилися йому. Честолюбство як основну рису характеру Гордія автор підкреслює не раз (промовистою є, наприклад, звичка приймати позу Наполеона під час навчання в гімназії). Егоїзм, надмірна увага до власної персони, до ефектності своєї зовнішності та поведінки – центральні характеристики персонажа. Кон-

трастними є в повісті невинна праця Демида, його практичне утвердження у власних принципах – і легковажно-аматорське керівництво економією Гордієм. Заплутавшись у справах, не порозумівшись із селянами, він викликає каральний загін, який має втихомирити «бунт» селян, розходячись таким чином із задекларованими ним раніше ідеалами. Наслідками усіх учинків персонажа є і ряд смертей: Андрія, Демидового учня, Орісі й, зрештою, самого Гордія Раденка.

Розгортання проблематики національної інтелігенції в повісті, таким чином, тісно пов'язане з концептами «свобода вибору» і «відповідальність». Моральна свобода є сутнісною властивістю людини, і такою ж сутнісною й співмірною масштабам цієї свободи є відповідальність. Відповідальність – атрибут свободи, який нерозривно з нею пов'язаний і завжди її супроводжує. Той, хто діє вільно, цілком відповідає за свої дії та вчинки. Саме через згадане сутнісне поєднання свободи з відповідальністю перша постає не тільки безкінечно жаданою для кожного індивіда, а й тягарем. Відповідальність як невід'ємна складова та вимогаморальної свободи – явище складне, від неї неможливо ухилитися чи сховатися. Тому моральна свобода є не лише найвищим добром і великою цінністю для людини, а й тим, чого людина часто уникає. Людське існування сповнене не лише прагненням свободи, а й протилежним – втечею від неї.

Висновки. Отже, моральна свобода – це, по суті, уміння підпорядковувати свої бажання правилам загальнолюдського існування, уміння діяти й добиватися своїх цілей, не порушуючи право інших, керуючись міркуваннями відповідальності й морального обов'язку.

Резюмуючи, зазначимо, що система творчості Б. Грінченка заприявляє становлення типу інтелігента, для якого домінантою є певна моральна настанова, позиція, що детермінує його ставлення до основних сфер, які визначають сутність людини, особливості буття, її духовність – простір, у якому людина реалізує свої особистісні характеристики, водночас одержує змогу реалізувати власну національну сутність. Простір духовності містить можливості для здійснення людського в людині, у ньому через власний вибір здійснюється звільнення від тиску зовнішнього й тим самим утворюються можливості для реалізації особистісної та національної свободи. Тут життя людини визначається не нормами права, не згідно з вимогами економічної потреби чи відповідно до настанов певної політики. Це – сфера панування моралі як вищої форми власне людського буття. І саме закони цього буття є визначальними для діяльності образу інтелігента у творчості Б. Грінченка. Міра інтелігентності визначається в цьому аспекті ступенем моральної та національної духовності людини.

Література:

1. Горський В. Філософія в українській культурі (методологія та історія): філософські нариси / В. Горський. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 236 с.
2. Грінченко Б. Твори : в 2 т. / Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1990–1991. – Т. 1. – 1990. – 640 с.
3. Драгоманов М. Сонячний промінь. Повість Василя Чайченка / М. Драгоманов // Народ. – № 8. – С. 70–85.
4. Кримський А. Твори : в 5 т. / А. Кримський. – К.: Наукова думка, 1972–1973. – Т. 5, Кн. 1 : Листи (1890–1917). – 1973. – 548 с.
5. Мамардашвили М. Интеллигенция в современном обществе / М. Мамардашвили // Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М., 1992.
6. Погрібний А. Борис Грінченко / А. Погрібний // Грінченко Б. Твори : в 2 т. – К.: Наукова думка, 1990–1991. – Т. 1. – 1990.

Нечаюк Л. Г. Художественное моделирование проблемы украинской интеллигенции второй половины XIX в. в повестях Б. Гринченко

Аннотация. В статье проанализирована проблема становления украинской интеллигенции в рассказах Б. Гринченко «Солнечный луч» и «На распутье» и развертывания национальных вопросов в рассказах Б. Гринченко, которые тесно связаны с понятиями «свобода выбора» и «ответственность». Украинская интеллигенция была незаурядным достоянием историко-литературного процесса выдающегося исторического и литературного процесса в конце XIX в. Мера интеллекта интеллигентов в произведениях Б. Гринченко определяется в контексте как степень моральной и национальной человеческой духовности. Через сопоставление корпуса текстов, которые переплетены в единое целое общностью «прилегающих» мотивов, образов, интонаций, определен теоретико-методологический инструментарий исследования, который способствует восстановлению адекватной картины развития украинской литературы второй половины XIX в.

Ключевые слова: интеллигенция, вторая половина XIX в., повесть, Б. Гринченко.

Nechaiuk L. Artistic modeling problems of Ukrainian intelligentsia in the second half of XIX century in the stories of Boris Grinchenko

Summary. Article is devoted to the problem of Ukrainian intelligentsia forming in the stories of Boris Grinchenko “Sun beam” and “At the Crossroads” and the development of national issues in his stories that are closely related to the concepts “freedom of choice” and “responsibility”. Ukrainian intelligentsia was out stand in inheritance of eminent historical and literary process of the late of XIX century. Measure of intelligence in the works of intellectuals B. Grinchenko determined in the context of the degree of moral and national human spirituality. Matching the texts which are interwoven into the whole community “adjacent” motifs, images, intonation, outlines the theoretical and methodological research tools that attend on adequate reproduction of the representation of Ukrainian literature of the late of XIX century.

Key words: intellectuals, second half of the XIX century, story, Boris Grinchenko.